

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

ЧЕРНИШОВА Наталія Костянтинівна

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В ІСТОРИЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ
О.І. ГЕРЦЕНА

Спеціальність 07.00.06—Історіографія, джерелознавство та
спеціальні історичні дисципліни

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата
історичних наук

Дніпропетровськ - 1996

00739504 (S)

Дисертація є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історіографії та джерелознавства
Дніпропетровського державного університету.

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК— доктор історичних наук, професор
БОЛЕБРУХ Анатолія Григоревич

ОФІЦІЙНІ ОПОНЕНТИ:

Доктор історичних наук, професор ШВИДЬКО Ганна Кирилівна
Кандидат історичних наук БЕКЕТОВА Валентина Михайлівна

Президна організація—Харківський державний університет

Захист відбудеться " 13 " листопада 1996 р.

о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради
Д.03.01.15 при Дніпропетровському державному університеті
/320625, м.Дніпропетровськ, пр.Гагаріна, 72, ауд. 307/.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Дніпропетровського
державного університету.

Автореферат розісланий " " жовтня 1996 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради, доцент

ТУТІК Л.С.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

АКТУАЛЬНІСТЬ ТЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Дисертація присвячена осмисленню і розробці видатним російським громадським діячем і мислителем О.І.Герценом /1812-1870 рр./ принципу свободи та самовизначення націй, значення цих проблем в межах тогочасної цивілізації.

В своїх публіцистичних, наукових і літературних творах Герцен неодноразово звертався до цього питання, роблячи наголос то на державно-політичних, соціально-економічних, то на духовних його сторонах.

Одним з перших в історії російської думки він відзначив діалектичну суперечливість національних форм суспільного розвитку та спілкування народів, результатом чого було їх взаємозбагачення, використання досвіду один одного. Без таких тісних контактів, стверджував Герцен, національні форми стають кайданами, що перешкоджають соціальному прогресові.

Погляди Герцена на національне питання мають велике значення і для нашого часу.

Це зумовлено перш за все тим, що і сьогодні безліч конфліктів, як регіонального, так і світового рівня, пов'язані саме з національними суперечностями, найбільш яскравими прикладами чого є сутички на територіях держав колишнього союзу та республік СРСР. Протистояння в Абхазії, Придністров'ї, Чечні, Боснії та Хорватії хвилюють все людство. Проте національні конфлікти виражені не лише воєнними діями. Проблема російськомовного населення в Прибалтиці, подія Чехословаччини та інші факти сучасності переконують нас у тому, що національний аспект в політиці надзвичайно багатограний, важливий і вимагає особливої уваги і обережності у підході до його осмислення. Безумовно, ці суперечності існують не лише в державах економічної та політичної нестабільності. Національний

момент відіграє значну роль у всьому процесі світового розвитку. Становище курдів у Туреччині, басків у Іспанії, сикхів у Індії, арабо-ізраїльський конфлікт, вимоги франкомовного населення Квебеку та інше є прямим доказом цього.

Політичні та державні діячі, світове співтовариство цілком усвідомлюють важливість національного питання¹. Через свою важливість воно знайшло відтворення в таких найважливіших документах ХХ століття, як Загальна декларація прав людини /1948 р./ та Хельсінська угода /1977 р./.

Але вивчення місця та ролі етнічного фактора в історії і сучасному світі актуальне не лише через своє політичне та соціальне значення. Ця тема гідна найпильнішої уваги і як культурологічне явище. Всі існуючі нації – це своєрідний культурний спектр людства. І, як будь-який спектр, він вимагає розгляду всіх елементів у їх взаємодії, взаємовпливі, порівнянні. До того ж мова йде не лише про існуючі на нинішньому етапі нації, що роблять свій внесок в світову духовну скарбницю. Для людства, для вирішення його завдань важливі як сучасна духовна культура, так і все, що передувало їй.

Для того, щоб глибоко проникнути в сутність національного питання, зрозуміти його в кожному конкретному випадку і знайти найбільш оптимальні шляхи вирішення, корисно вивчити, як це питання ставилось у минулому, які варіанти для його розв'язання пропонувались нашими попередниками, що у їхньому досвіді було позитивним, до чого варто придивитись, а що слід визнати помилковим. Вивчення досвіду минулого і вірне його глумачення та використання можуть допомогти уникнути помилок у майбутньому.

Вивчаючи історію суспільної думки, неможливо обійти увагою таку значну постать, як О.І.Герцен. – Це " великий і вічний люд-

1 Anderson B. Imagined communities. L-N-Y.. 1992. p.3.

ський тип в справі могутньої і красивої індивідуальності. Російська культура не знає нічого подібного ні вище Герцена, ні поруч з ним¹. Ця оцінка Герцена, яку дав йому П.Б.Струве, відтворює ту зацікавленість, яка виявлялась істориками до цієї видатної особистості.

Таким чином, запропонована тема є в достатній мірі актуальною.

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ

Діяльності і творчій спадщині Герцена присвячена значна кількість дореволюційних і сучасних досліджень. Але через те, що ім'я Герцена після його смерті і до 1905 р. фактично знаходилося під забороною, основна частина праць про його життя та творчість припадає на ХХ століття.

Говорячи про ХІХ століття, можна виділити лише першу, за думкою Р.Сливовського, дослідницьку статтю про Герцена, яка належала перу С.Ворцеля – друга О.І.Герцена, активного учасника польського національно-визвольного руху, а також роботи М.Драгоманова, що друкувались у Женеві. Саме ці роботи можна назвати першими історіографічними працями про Герцена.

Після 1905 року за невеличкий відтинок часу з'являється відрезу кілька праць про Герцена. Це дослідження таких авторів, як М.А.Гершензон, О.М.Веселовський та Г.В.Плеханов². В своїх творах вони торкаються вже питання про ставлення Герцена до національної теми, досліджують погляди Іскандера на особливості російського характеру, на проблеми відмінності і схожості Росії та Західної Європи. У післяреволюційний період ця тема досліджувалась в працях А.Піпера, Н.Анциферова, В.Ваніца, А.Володіна, Ю.Окмана,

1 Струве П.Б. Герцен /Скорее за дело. М. Наука, 1991. С.12.

2 Гершензон М.А. Социально-политические взгляды Герцена. М.: Изд. Труд., 1906.

Плеханов Г.В. А.И.Герцен. М.: ГИЗ, 1924.

Веселовский А.Н. Герцен – писатель. М. 1909.

З.Смирново¹ та інших. Повністю особіно стоїть праця М.Бердяєва "Витоки і зміст російського комунізму"², у якій містко і цілісно висвітлене погляди Герцена на російське національне питання, і тема ця розглядається з точки зору, відмінної від позицій інших вищеназваних авторів.

Увагу істориків привертала не лише тема "Герцен і Росія". Велике місце в герценознавстві посідає проблема "Герцен і Польща" Іу торкаються такі дослідники, як І.Белявська, П.Усенко, В.Прокоф'єва, Н.Ширумова³. У колі їх зору - стосунки Іскандера з польською революційною демократією, підтримка ним польського визвольного руху.

Зверталась увага в історіографію і на тему "Герцен і італійський визвольний рух". Вона знайшла своє відтворення у працях М.Ковальської, Н.Ширумової, М.Варварцева⁴. В них показано сприйняття Герценом Італію, особливостей характеру італійської нації, його зв'язки з діячами і керівниками Рисорджемента, бачення ними італійської революції.

Значне місце у поглядах Герцена на національне питання займає Україна. Однак праць, які повністю розкривали б тему "Герцен і Україна" в історіографію фактично немає. Лише у дослідженнях В.Кацуотіна порушуються питання стосунків Герцена з українською революційною демократією, з діячами української культури, наводиться його думки з приводу культурної незалежності українського

¹ Надзвище і цілісність вона розкрита у праці: Смирнова З.В. Соціальна філософія Герцена. М.: Наука, 1973.

² Бердяєв Н. Истоки и смысл русского коммунизма. М.: Наука, 1990. С. 36-37.

³ Прокоф'єв В. Герцен. М.: Мол. гвардия, 1979.

⁴ Див.: Ковальская М. Герцен и Италия / Герцен и Запад. М.: Наука, 1985.; Варварцев М. Україна у російсько-італійських суспільних та культурних зв'язках К.: Наукова думка, 1986 та ін.

народу. Проте основне питання, яке ставив Іскандер, - питання про право України на певне самовизначення не знайшло місця у праці Капустіна, що взагалі-то було визначено ідеологічними принципами часу. Зовсім ескізне відображення поглядів Герцена на українське національне питання знаходимо і в роботах інших українських істориків, таких як Г.Марахов, Н.Шип, Ю.Пінчук та ін.¹ Ці ж автори торкаються також теми "Герцен і Польща".

Що стосується праць закордонних авторів, у яких висвітлюються погляди Герцена на національне питання, то в цьому варто відзначити праці М.Патріджа, І.Шетера та інш.² Але спеціальних праць з даної проблеми в історіографії немає.

Якщо ж говорити про твори, у яких розглядаються історичні погляди Герцена, то їх значно більше, хоч ця тематика в них досліджується загальною. Тут можна назвати праці Н.Пирумової, З.Смирнової, М.Ейдельмана³. Особливе значення для вивчення історичної концепції Герцена мають праці В.Іллерицького⁴. Але впливу історичної концепції Герцена на формування його поглядів з національного питання безпосередньо не показано і тут.

Таким чином, проблема трактовки Герценом національного питання потребує спеціального вивчення.

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДИСЕРТАЦІЇ

Джерела, відповідно до їх специфіки та спрямування самої роботи, згруповані за жанрово-видовим принципом.

1 Марахов Г. Соціально-політична боротьба на Україні в 50-60 рр. XIX ст. К.: Вища школа, 1981.

2 Патрідж М. Герцен и его английские связи. /Проблеми изучения Герцена. М.: Изд-во АН СССР, 1963

Шетер И. Герцен и его венгерские современники/ Указ. соч.

3 Эйдельман Н. Герцен против самодержавия. М.: Мысль, 1984

4 Иллерицкий В.В. История России в освещении революционер-демократов. М.: Изд-во Соц.Эконом.Лит-ры, 1963

Основними джерелами є праці О.І.Герцена¹, в яких так чи інакше порушується національне питання.

Найбільше значення при дослідженні цієї тематики мають філософські твори Герцена та його публіцистика /зокрема, матеріали Вільної російської друкарні/. До таких належать, наприклад, "Листи з іншого берега", "Росія", "Російські німці і німецькі росіяни", "Росія і Польща", "Дилетантизм у науці" та ін. Вони заслуговують на особливу увагу через широту поданих у них поглядів, гостроту та швидкість реагування на події, що відбувалися.

Інша група джерел, куди увійшли щоденники та листи, також заслуговує найцільнішої уваги, адже цей жанр зумовлює стан найбільшої відвертості. Крім того, щоденник дає певну уяву про особистість автора, його психологію, що, в свою чергу, може бути ключем для розуміння того чи іншого сприйняття ним подій і явищ життя.

На противагу першим двом, третя група джерел, таких як художні твори, використана найменше. Цьому є повністю об'єктивне пояснення: художній твір відтворює дійсність у її образному сприйнятті автором, але не дає наукового аналізу. Та все ж без такого найважливішого джерела, як "Былое и думы", звичайно, дане дослідження обійтись не могло, тому що "Былое и думы" є вагомим інформаційним джерелом для розкриття особистості Герцена та його епохи.

Крім творів О.І.Герцена, джерелом для дослідження послужили праці та листи його сучасників: М.Огарьова, М.Бакуніна, Т.Пасек, І.Панаєва, Т.Шевченко, М.Костомарова та ін., а також мислителі пізнішого часу: Л.Толстого, В.Соловйова, М.Драгоманова, І.Франка².

Під час роботи над дисертацією з метою вивчення передумов формування концепції Герцена розглядалися також праці європейських

¹ Найбільше використовувалось у дослідженні видання: Герцен А.И. Собр.соч. в 30-ти т. М.: Изд-во АН СССР, 1954-1960.

² Герцен в воспоминаниях современников. М. 1956.

філософів: Гегеля, Шеллінга, Окена та ін. Крім того, для більш чіткого уявлення про історичну канву, в межах якої відбувалось формування ідей представників суспільної думки, була залучена і така група джерел, як програмні документи політичних організацій: товариства декабристів, Кирило-Мефодіївського братства, польських революційних груп.

Таким чином, джерельна база даної роботи досить численна і різноманітна, що дає дослідникові необхідні інформаційні можливості для розкриття теми.

Виходячи із всього вищевикладеного, поставлена слідуюча мета роботи: дослідити і викласти в цілому та розгорненому вигляді погляди О.І.Герцена на національне питання в рамках його історичної концепції.

це зумовило постановку таких завдань:

- вивчити процес розвитку національного питання у суспільно-політичній думці першої половини XIX ст. Росії і Західній Європі на час формування Герценом його концепції;

- з'ясувати, яке місце займає концепція з національного питання в історичному світогляді Герцена і як його світогляд вплинув на формування цієї концепції;

- на ґрунті існуючої джерельної бази та літератури дослідити висвітлення Герценом українського національного питання.

ХРОНОЛОГІЧНІ РАМКИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Основний період, який охоплює це дослідження - період творчої діяльності О.І.Герцена з 30-х рр. XIX ст. по 1870 р. Крім того, для найбільшої об'єктивності і повноти дослідження автор розглядає період к.ХУІІ- I-й треті XIX ст., коли національне питання виходить на теоретичний рівень і оформлюються нові підходи до нього, а також - п.ХХ ст., мислителі якого висловлювали ідеї, близькі

герценовським або ідеї, на розвиток яких він безпосередньо вплинув.

Зважаючи на мету та завдання дисертаційного дослідження та його джерельну базу, були обрані такі методи для проведення дослідницької роботи: історико-генетичний та історико-порівняльний. Перший дає можливість вивчити процес становлення нових етапів у розвитку національної проблеми у ХІХ столітті і на цьому фоні простежити зародження і розвиток концепції Герцена з національного питання. Другий дозволяє розглянути концепцію Герцена в порівнянні з теоретичними принципами західноєвропейських мислителів, представників російської і української суспільної думки, як сучасників Іскандера, так і тих, що творили після нього, з'ясувати характерні подібні або відмінні риси, визначити аспекти взаємодії та взаємовпливу цих теорій.

Крім того, що стосується науки, то в даному випадку наш підхід до проблеми методологічно ґрунтується на положенні про те, що кожна нація рівноцінна для майбутньої долі людства, що кожний народ реалізує у собі єдність загальних для всіх націй фаз розвитку.

Об'єктом даного дослідження, є творча спадщина О.І.Герцена. Його філософські і публіцистичні праці, щоденники, листи, а також видавнича діяльність в "Колоколе".

Предметом дослідження є трактовка Герценом національного питання. Його концептуальні положення з даної теми.

Наукова новизна теми визначається тим, що зперше чітко окреслено систему поглядів О.І.Герцена на національне питання, зроблено їх аналіз на глі його історичної концепції. Це дослідження є конкретним особистим вкладом автора у висвітлення питань, пов'язаних з проблемами вивчення концепції О.І.Герцена з національного питання. Крім того, у цій праці визначається місце герценовських поглядів у низці ідей прибічників всеслов'янської федерації.

Основні положення, які виносяться на захист:

- У XIX столітті національне питання виходить на теоретичний рівень.

- Національні проблеми посідають значне місце у філософській та суспільно-політичній думці.

- Герценівська концепція зумовила новий погляд на процес історичного розвитку. Основними її твердженнями було бачення історії як процесу накопичення людством духовних здобутків.

- Позиція Герцена з національного питання безпосередньо впливає з його історичної концепції. Вважаючи історію процесом накопичення духовних скарбів, а кожну націю причетною до привнесення цих здобутків у скарбницю світової культури, Герцен стверджував самоцінність кожної без винятку нації і її права на свободу і незалежність.

- Значну частину своєї діяльності Герцен присвячував підтримці народів, що боролися за свою незалежність, наприклад, Італії, Польщі, України та ін.

- Одним з оптимальних шляхів вирішення національного питання Герцен бачив федеративний устрій держави. Зразком такого устрою для Іскандера були США та Швейцарія. Герцен був активним прибічником ідеї всеслов'янської Федерації.

- Найбільш яскраве практичне втілення герценівські погляди з національного питання знайшли в його твердженнях, що стосуються України.

Теоретичне значення дисертації в тому, що зроблене спробу по-нове му підняти це національне питання з позиції пріоритету духовної свободи. Наукове-практичне значення дисертації в тому, що її наслідки можуть бути використані для підготовки лекційних курсів, спецкурсів, навчальних посібників з історії України та історії суспільної думки, а також при написанні монографій і узагальнюючих трудів.

АПРОБАЦІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Основні твердження та висновки дисертації були апробовані на Всеукраїнській науково-практичній конференції "Українська політологія: проблеми, становлення та перспективи розвитку", /Київ, 1994/, на Всеукраїнській науково-методичній конференції "Україна: становлення незалежності. Зміст та методика висвітлення в курсах соціальних та гуманітарних наук"/Одеса, 1993/, Всеукраїнській науково-практичній конференції "Українознавство і гуманізація освіти"/Дніпропетровськ, 1993/, звітній науковій конференції /Дніпропетровського університету /1993/.

Дисертація обговорювалась на засіданні кафедри історіографії та джерелознавства Дніпропетровського державного університету.

Структура роботи зумовлена метою і завданнями дослідження і складається із вступу, трьох глав, висновків, приміток, списку використаних джерел і літератури.

ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовується актуальність і наукова новизна обраної теми, визначається мета, предмет і завдання дослідження, методи роботи. Розглядається також стан наукової розробки проблеми, аналізується джерельна база. Визначається можливе практичне застосування дослідження.

ГЛАВА I. НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ТА ЗАХІДНО-ЄВРОПЕЙСЬКІЙ СУСПІЛЬНІЙ ДУМЦІ I ПОЛ. XIX СТОЛІТТЯ

Присвячена аналізу і розробці в I пол. XIX ст. національної проблеми. Підкреслюється, що в XIX ст. національне питання виходить на теоретичний рівень. Це було зумовлено рядом причин економічного, соціально-політичного і культурного характеру. Розвиток нових буржуазних відносин, крах підвалин феодалізму дали поштовх розвитку нових течій в суспільній думці, до появи нових концепцій

та підходів до існуючих проблем. "Кожний період історії має свій особливий характер, що позначається на всіх сторонах життя"¹. Суспільна думка не могла не реагувати на ідейні зрушення, що відбувались в Західній Європі. Проте у Росії ще були міцні устої феодально-кріпосницької системи, не сформувався організований і широкий соціальний рух за утвердженням нового суспільного устрою. Тому цілком природно, що в Росії, де нові відносини формувались значно повільніше, ніж у Європі, це гальмування у розвитку буржуазного ладу в певній мірі компенсувалось поступом суспільно-політичної думки. Все це повністю стосується і національного питання адже з "являється зовсім нова ідеологічна основа. "Кожна національна спільність з її мовними, культурними та іншими особливостями уявлялась чимось на зразок біологічного виду, зникнення якого збіднює генофонд землі"².

Такою була сутність нової національної парадигми, яка виникає у XIX ст.

Однією з основних причин її появи є процес становлення правової держави, у якій усі громадяни повинні мати рівні права. А через те, що кожний громадянин - представник тієї чи іншої нації, то рівні права повинна мати і кожна нація.

Другою, не менш важливою причиною виходу національного питання на теоретичний рівень було виникнення романтизму, який став не лише мистецтвознавським поняттям, але і зовсім новим світовідчуттям.

Бажання свободи і оновлення сприяло формуванню іншого погляду і на національне питання. Свобода людини трактувалась романтиками як всабічна і всеосяжна, у чому виявився романтизм послідовником

1 Барг М. Эпохи и идеи. Становление истеризма. М.: Мысль 1987. с. 7.

2 Чижевський Д. Історія української літератури. Тернопіль: Феміна, 1994. С. 356

гуманістичного перевороту, розпочатого Відродженням. І вільний стан особистості, як представника тієї чи іншої нації, вважався однією з обов'язкових умов людської свободи в цілому.

Крім того, романтики вперше заговорили про народний геній: народні мотиви, образи стають для них неодмінним елементом мистецтва, що, звичайно, притягує увагу до народного побуту, традицій, а через них і до всієї проблеми національного. Таким чином, поглиблена увага до національного питання в XIX ст. була зумовлена як переходом до буржуазно-правового суспільства, так і виникненням романтичного світосприйняття.

Говорячи про теоретичний аспект національного питання, перш за все необхідно приділити увагу тому, як розглядалась ця проблема в філософській думці, бо філософи підходили до проблеми найбільш абстрактно. З одного боку, вони узагальнювали ідеї і досвід, що мався, а з іншого – самі були генераторами нових віянь і спрямувань.

У дисертації стверджується, що національне питання розглядали майже всі європейські філософи, однак, найістотніше місце у формуванні тенденцій звернення до національного має німецька класична філософія, зокрема філософія Гегеля. Його ідея про розвиток світового духу, як трансформацію народного духу, дала поштовх для виникнення ряду нових положень /від Фейєрбаха до Ніцше, від Герцена до Солов'єва та ін./, в яких так чи інакше ставилось національне питання.

Національна проблема в Росії розглядалась і з іншої точки зору. У багатонаціональній російській імперії питання про певні права кожного народу стояли особливо гостро. І тому спроби їх вирішення робились багатьма передовими діячами Росії. Мова йде і про декабристів, і про Кирило-Мефодіївське товариство, гурток

Петрашевського, народовольців, Чернишевського та ін. В програмних документах всіх цих організацій значне місце відведено вирішенню національного питання.

Крім того у російській суспільній думці у XIX столітті оформувалась нова течія. З одного боку вона була покликана до життя величезною популярністю гегелівської філософії /теорія про історичні народи та паневропеїзм/. З другого боку - назрілими змінами у Росії, які багато в чому стосувались і всіх інших слов'янських народів, а також загостренням ситуації на Балканах. Ця нова течія у суспільній думці, що прямо торкалась національного питання, отримала назву панславізму. Він сформувався наприкінці XVIII століття і до середини XIX досягає свого найбільшого піднесення. Слов'янські мислителі, захоплені славянофільськими ідеями, виступають за відродження слов'янського світу, слов'янської культури, зміцнення слов'янських держав. Найбільш досконалим, історично зумовленим шляхом досягнення цих прагнень вважався шлях до створення всеслов'янського союзу. Для багатьох мислителів такий союз уявлявся в формі федерації рівноправних слов'янських держав.

Зрозуміло, що всі ці якісні зміни, що відбувались у суспільно-політичному житті XIX століття, покликали до життя нові теорії і концепції у суспільній думці. Однією з них була концепція О.І.Герцена.

ГЛАВА II. О.І.ГЕРЦЕН ПРО ЕТНІЧНИЙ ФАКТОР В ІСТОРИЧНОМУ ПРОЦЕСІ

У ній підкреслюється, що історична концепція Герцена надзвичайно глибока та оригінальна. В його розумінні історичний процес - це накопичення людством духовних скарбів, культурного багатства. Духовне зростання людства - ось чим у кінцевому підсумку є для Герцена історія. Його погляди на національне питання виходили саме з цієї історичної концепції, займали у ній значне місце. Адже

переважна більшість герценівських праць торкається національної проблематики, не говорячи про його видавничу і громадсько-політичну діяльність. Герцен утверджує неповторність та унікальність національного забарвлення моральних та культурних скарбів, що з його точки зору, безумовно, збільшувало духовне багатство людства. Йому Герцен вважав усі без винятку нації і народності необхідною частиною історичного процесу.

В цій главі визначається також, що національне питання цікавило Герцена і з іншого свого боку. Адже творцем історії великий російський мислитель завжди вважав особистість. У цьому розумінні кожна унікальну неповторну людину, багатство внутрішнього світу якої саме і сприяє духовному піднесенню людства, тобто рухає історію вперед. Великий гуманіст, який вважав, що кожна людина за своєю значимістю та самоцінністю є "всесвітом". Герцен усвідомлював, звичайно, що ця кожна людина, при всіх інших, являється ще і представником якоїсь нації, народності, етнічної групи. І якщо мислителя цікавила особистість в цілому, то звичайно вона викликала інтерес і як частина того загального, що називається нацією^I.

Велику роль у формуванні герценівських поглядів зіграла філософія Гегеля. В даному випадку це був, з одного боку, доведений до логічної досконалості паневропейзм Гегеля, а з іншого - його філософія історії, що змалювала сходинки її світового духу. Перший викликав більш загострене відчуття проблеми Схід-Захід і у кінцевому підсумку привів до зародження панславістських ідей, друга - знову привернула увагу до теорії "старих" і "молодих" народів і викликала до життя ідею "месіанства Росії", яка сформувалась у Герцена як теорія російського соціалізму. Ці теми тісно поєднуються у творчості Герцена. Саме сприйняття Росії як країни історично "мо-

I Герцен А.І. Собр.соч. в 30-ти т. М.: Изд-во АН СССР, 1955. Т. XII.

лодоу" прислужилось народження ідеї російського соціалізму. В той же час до цієї ж теми підводить Герцена і аналіз національного характеру російського народу, і вивчення таких соціальних інститутів, як община. Подібний аналіз дав Герцену можливість стверджувати, що через специфіку національного характеру російського народу, історичної молодості і особливих соціальних форм Росії належить бути першою і провідною у процесі позитивних суспільно-політичних змін у Європі. Твердження цієї теорії поставило Герцена досить незалежно від таких течій суспільної думки, як західники і слов'янофіли.

З свого боку Герцен критикував слов'янофілів за їх догматичне захоплення минулим Росії, але у той же час поділяв їх думки, що стосувались унікальності її історичної долі, особливо менталітету російського народу. Разом з тим Герцену було близьке спрямування західників в тому плані, що вони приділяли особливу увагу питанням взаємодії і взаємовпливу культур західноєвропейської і російської, що у світлі герценівської історичної концепції було особливо важливо і цінно.

Специфіка національного характеру цікавила Іскандера не лише стосовно російського народу. Велику увагу приділяв Герцен Італії, вважаючи, що зміни, які там відбуваються, те піднесення, яке мало місце у Італії в середині XIX століття зумовлені саме рисами національного характеру.

Притягувала до себе російського мислителя своєю неординарністю і молодістю також Америка. Він постійно цікавився подіями, що там відбувались, активно листувався з американськими представниками суспільної думки, публіцистами. Проте Америка була цікава для Герцена ще й тим, що вона являла зразок федеративного устрою держави. Другою такою країною була Швейцарія.

У поглядах Іскандера на федерацію виділяються два аспекти,

які роблять саме цей державний устрій таким притягальним. Перший - це вирішення національного питання як такого. На думку Герцена, для багатонаціональних /багатоконфесійних/ держав федерація - найбільш оптимальний вихід. Ця система досить гнучка і дозволяє при загальній силі і могутності держави зберігати самостійність частин. Другий аспект, який так цікавить мислителя у федерації, впливає з ідеї панславізму, що панувала у XIX столітті. Необхідність вирішення слов'янського питання на Балканах, проблеми України, Білорусії і Польщі в рамках Російської імперії, прагнення до відродження і розвитку слов'янської культури призводять Герцена услід за багатьма його попередниками /Малиновським, декабристами, кирило-мефодіївцями та ін./ до ідеї створення Всеслов'янського союзу. Цей союз, на думку Герцена, мав бути добровільним об'єднанням, а основою його повинна бути сама федерація. Федерація вільних і рівноправних слов'янських держав, спрямована на зміцнення її державності, на відродження і розвиток їх самобутніх національних культур, на встановлення більш тісних зв'язків між слов'янськими народами - ось ідеал державного устрою для російського мислителя. За його переконанням, утворення всеслов'янського союзу - історична необхідність і доцільність.

Думавши про федерацію, Герцен дуже багато уваги приділяє взаємовідносинам Росії і Польщі. Викликане це було специфікою стосунків між двома слов'янськими державами. Вони, що мали прагнути миру, протягом вже майже століття проливали кров одне одного. І головною провиною у такому становищі справ була з боку російського уряду. Те об'єднання, яке було навіязане Польщі, в світлі герценівської концепції було абсолютно неприйнятне. Герцен, для якого основним твердженням теорії з національного питання ^{для нього} було право кожної країни і кожного народу вирішувати свою долю самостійно, ^{вирішення буде}

залишав за Польщею останнє слово, аж до повного її відокремлення. Однак найкращим все ж він вважав союз: союз вільної Польщі з вільною Росією. Герцен "і словом, і ділом" боровся за визволення Польщі. І польські демократи платили йому за те величезною шаню.

Так само ставився Іскандер і до інших слов"янських держав.

В цих своїх переконаннях Герцен не був одним. Його підтримували Бакунін, Огарьов, Чернишевський та ін. Але подібне переконання з національного питання висловлювали не лише представники революційної демократії. Необхідність і право кожної нації бути незалежною, самостійною, розвивати власну специфічну культуру, її самоцінність відстоювали такі видатні мислителі, як Ф.М.Достоевський і В.Соловйов, підтверджуючи тим самим, що істинно духовна людина ніколи не стане на позиції крайнього націоналізму і щонайменшого шовінізму.

ГЛАВА III. О.І.ГЕРЦЕН І УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ

У цьому розділі доводиться, що в концепції Герцена з національного питання значне місце посідає Україна. Такий інтерес був викликаний щонайменш трьома причинами. По-перше, становище України у складі Російської імперії було таким, що будь-яка боротьба за право кожної нації на незалежне існування і самовизначення не могла обійти стороною Українське питання. По-друге, Україна була слов"янським утворенням, яке вільним і на правах рівного могло увійти у всеслов"янський союз, і по-третє, у XIX столітті в Україні посилювався національно-визвольний рух, чіткіше сформувалась національна самосвідомість, пов"язана з процесом формування української нації, визначилась провідна роль інтелігенції у активізації національного руху. Подібне становище відзначалось збільшенням числа демократичних українських газет і журналів, їх зв"язками з революційною Європою, розширенням національно-просвітницької і політичної діяльності

ряду вищих і середніх учбових закладів України, діяльністю "громад" та інших політичних і просвітницьких організацій.

У главі підкреслено, що таке становиме привернуло до України увагу Герцена і справило вплив на розробку ним українського національного питання.

Поклавши у підвалини своєї концепції з національного питання право кожної нації на самовизначення, мислитель підходить до вирішення української національної проблеми з тих же позицій.

Як прибічник федерації, найкращим шляхом для України він вважає Союз вільної України з вільними Росією і Польщею, а також з іншими слов'янськими державами. Однак якщо Україна не побажає увійти до складу федерації, чи залишитися з Росією чи Польщею, то це її право, і вона повинна бути визнана самостійною державою¹.

Дотримуючись у своїй концепції послідовності, Герцен розповсюджує право України на незалежність не лише на галузь політичну, але і на галузь духовну, відстоюючи необхідність розвитку самобутньої української культури без примусової русифікації чи полонізації.

Свої погляди на українську національну проблему Герцен висловлював як прямо /у своїх статтях, листах/, так і опосередковано, вміщуючи у виданнях Вільної російської друкарні статті українських авторів, відомості про події на Україні. Подібні дії Іскандера, звичайно ж, викликали на Україні палкий відгук. Величезними тиражами ввозився і розповсюджувався "Колокол", діячі українського національного руху їздили у Лондон на зустріч з Герценом, представники української інтелігенції вели з ним активне листування. Дружба і глибока повага єдали його з діячами культури України.

¹ Герцен А.М. Россия и Польша. //Герцен А.М. Собр. соч. в 30-ти т.

Високу оцінку поглядам О.І.Герцена на українське національне питання давали такі представники передової суспільної думки України, як М.Чостомаров, М.Драгоманов, І.Франко. Українське національне питання посідало дуже велике місце в концепції Герцена з даної проблематики. І погляди його на цей предмет були настільки передовими, гуманістичними, що і у сьогоднішні, коли у особистій і суспільній свідомості відбулась значна переоцінка цінностей, особистість Герцена все одно викликає глибоку повагу, а його погляди - незаперечне схвалення діячів української суспільної думки сучасності.

У висновках наведені основні підсумки дослідження, яке показало:

- В XIX ст. національне питання виходить на новий теоретичний рівень, що було викликано рядом причин політико-соціального і економічного характеру, а також романтичним світовідчуттям, що панувало на той час. Це знаходить своє відображення в філософській і суспільно-політичній думці. Новий рівень постановки національного питання знаходить своє відображення в діяльності політичних організацій того часу.

- Ці нові віяння справляють значний вплив у формуванні ставлення щодо національного питання такої особи, як О.І.Герцен.

- Його погляди на національне питання витікають також і з його історичної концепції.

- Історичний розвиток Герцен бачив як процес накопичення духовних скарбів людства.

- Кожна, без винятку, нація є, з точки зору Герцена, носієм цих скарбів, у чому її самоцінність.

- Основним у вирішенні національного питання Герцен вважав право всіх націй на самовизначення.

- О.І.Герцен був палким прихильником ідеї слов'янської феде-

рації. Ця ідея трансформувалася у нього з найбільш демократичних позицій.

- З цієї точки зору він підходив до рішення національного питання/польського, українського та ін./

- Погляди О.І.Герцена значно впливали на розвиток суспільної думки Росії і України як у ХІХ, так і на початку ХХ століття.

- Полеження О.І.Герцена з національного питання були найбільш прогресивними та гуманістичними для свого часу і зберегли своє значення до нашого часу.

Основні положення дисертації знашли відображення у наступних публікаціях автора:

1. Питання політичної та культурної незалежності України в історичній концепції О.І.Герцена. // Тези конференції "Українознавство і гуманізація освіти". Дніпропетровськ. Вид-во ДДУ, 1993. С. 73-74.

/0,06 др. арк./

2. Питання культурної та духовної незалежності України в російській та українській суспільній думці ХІХ століття // Тези конференції "Україна: становлення незалежності". Одеса. ОДУ, 1993. С. 38-39.

/0,08 др. арк./

3. Українське національне питання на сторінках "Колокола". // Сучасні проблеми соціально-гуманітарних наук. Дніпропетровськ. Вид-во ДДУ, 1995. С. 102-104. /0,16 др. арк./

4. О.І.Герцен і проблеми української національної незалежності.

// Депонована в ДНТБ України. м.Київ, 1996. № 1.705.УК-96

від 12.08.96, збс./ 1,2 др. арк./

Чернышева Н.К. Национальный вопрос в исторической концепции
А.И. Герцена

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.06 - Историография, источниковедение и специальные исторические дисциплины, Днепропетровский государственный университет, Днепропетровск, 1996.

Защищается рукопись, которая содержит анализ взглядов великого русского мыслителя А.И. Герцена на национальный вопрос, обусловленные его исторической концепцией. Установлено, что, воспринимая историческое развитие как процесс духовного обогащения человечества, Герцен отстаивая самоценность каждой нации, право наций на самоопределение, а также являлся сторонником идеи федерации славянских народов.

Chernysheva N.K. The national question in the historical conception by A.I. Hertsen.

Dissertation for receiving the candidate's of historical sciences degree in speciality 07.00.06. - Historiography, study of historical sources and the special historical branch of science. Dnipropetrovsk State University, Dnipropetrovsk, 1996.

The author of the present dissertation is defending manuscript, which contains analysis of point of view by great Russian thinker A. I. Hertsen on the national questions. This point of view was working out on basis of Hertsen's historical conception. It was ascertained, that Hertsen perceived the historical development of humanity as 'cultural'. Hertsen asserted, that all nations must to have the right of self - determination. He is also was a supporters of the federation by Slav peoples.

Ключові слова: національна проблематика, духовна незалежність, історичні погляди.

ТНУ. ФГУ. зак. 2064-100.

439868

AB 35.780

AB. 35.780